

УДК

Рудакевич О.М. доцент Тернопільського національного економічного
університету

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КУЛЬТУРИ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В СУСПІЛЬСТВАХ ДО ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ДОБИ

Досліджуються особливості культури та політичної організації, їх взаємозв'язок в аграрному суспільстві. При цьому піддаються критичному переосмисленню концептуальні ідеї Е. Гелнера щодо специфіки традиційних спільнот. Уточнюється зміст понять “народність”, “культура народності” та обґрунтовується ідея внутрішньої нації (нації-еліти, нації-стану) в складі народності. Доказується, що її наявність – важлива сутнісна ознака народності та передумова формування масових націй в епоху суспільної модернізації.

Ключові слова: народність, нація, культура народності, політична організація суспільства, аграрне суспільство, модернізація.

Національна культура як вище і процес стала об'єктом активного дослідження у ХІХ ст, коли відбулась деєтатизація національної ідеї і коли ця ідея наповнилась культурницьким змістом. Як зазначає О. Забужко, починаючи з кінця ХІ ст. у європейських народів конститується новий світогляд, “осердям якого була національна ідея, спеціальна ідея культури як субстрату, головного носія національної тожсамості, а значить і детермінанти національної історії”¹. Ця загальноєвропейська тенденція спостерігалася і в Україні, особливо в народницькій течії історіографії. Однак впродовж радянського періоду вітчизняної історії нація та її культура перестають бути пріоритетом суспільствознавчих досліджень. Увага тут, особливо з 30-х років ХХ ст, зосереджується на формуванні радянського народу як “нової соціальної та історичної спільності людей”.

З'ясування суті національної культури і сьогодні залишається у значній мірі відкритою проблемою. В етнології, націоналогії, етносоціології, етнополітології існують

різні її тлумачення. Однією із основних теоретико-методологічних проблем у цій царині є з'ясування тієї основи на якій формується культура нації, а це, в свою чергу, залежить від уявлень про етапи етноісторичного розвитку людства. У Західному суспільствознавстві загальноприйнятою є така послідовність генези людства: племена – етноси – нації. Етнос розглядається як постплемінна, етнокультурна спільнота, яка намагалася сформувати та зберегти власну державність (етнічну державу чи імперію), але не завжди була спроможна на це. Е.Сміт розрізняє два види етносів з яких формувались сучасні нації – латеральні і демотичні. З перших нація формується шляхом бюрократичної інкорпорації периферійних народів і суспільних верств у культуру панівного етносу, а з других – через культурну і політичну мобілізацію всіх верств поневоленого народу, здобуття ним власної державності.

Сучасна вітчизняна наука, з одного боку, продовжує традиції радянської етнології, використовуючи схему: рід (хоч і не завжди) – плем'я – народність – нація, а з іншого – намагається теоретизувати в рамках західної науки, у якій відсутній термін “народність”. Як зазначають В.Кафарський та Б.Савчук – “окремого відповідника поняттю “народність” в іноземному науковому лексиконі фактично не існує. Проте в пострадянській літературі цей термін залишається одним з найживучіших “термінологічних хатавізмів”, який найбільш активно використовується при вивченні етнічних процесів X–XIX ст.” Далі: “...Сьогодні народністю називають особливий тип етносоціальної спільноти, що виникла на основі злиття племінних об'єднань, передують нації та має такі риси, як спільність мови, території, економічних і культурних зв'язків, а також єдину самоназву”

Метою даної статті є з'ясування сутнісних рис культури та політичної організації народів до індустріальної доби, взаємозв'язку та взаємодії цих феноменів напередодні формування масових модерних націй. При цьому скористаємося концептуальними ідеями щодо особливостей аграрного суспільства, сформульованими Е.Гелнером у його працях “Нації і націоналізм” та “Націоналізм” піддавши їх критичному переосмисленню.

Розмірковуючи над природою націй і націоналізму, Е.Гелнер взяв за основу дослідження діалектику культури і суспільної організації у розвитку людства. “Культура і суспільна організація, зазначає він, є явищами загальнолюдськими і дуже давніми. Держава і націоналізм – ні. Це для нас головний і визначальний факт. Жодна теорія жакане визнає його, не може претендувати на неупередженість”. І далі: “У нашому відправному визначенні націоналізму наголошено на зв’язку між організацією і культурою: одиниця (політична – О.Р) є легітимною, якщо вона складається з людей однієї культури”²⁹ Чому в аграрному суспільстві не було умов для формування національних спільнот на основі даного принципу?

Основна причина, на погляд Гелнера, полягає в особливостях культури доіндустріального суспільства та його соціальної структури. У типовому агрописьмовому суспільстві, зазначає дослідник, правлячий клас являє собою невелику меншість населення, “жорстко відокремлену” від переважної більшості сільськогосподарських виробників – селян. Правляча верства, у свою чергу, поділена на більш спеціалізовані прошарки військових, священників, вище духовенство, адміністрацію, бюргерів. Найважливішим є те, “що для провідної верстви загалом, і для її різноманітних прошарків потребою життя є наголос саме на культурних відмінностях, а не на спільності... Система в цілому культивує горизонтальні культурні бар’єри, і якщо їх бракує, вона винаходить і встановлює їх”³⁰ Резон у такій практиці вважає вчений, полягає у тому, що станові відмінності оберігають суспільний статус відповідних груп та забезпечують їх консолідацію та мирне співіснування.

Під горизонтальною стратифікованою домінуючою меншістю існує світ взаємно відокремлених дрібних спільнот нижчих верств суспільства. Причина культурної диференціації селян полягає у відносній ізольованості їх общин та натуральному способі господарювання. “Ніхто, або майже ніхто, – зазначає Гелнер, – не зацікавлений у збереженні культурної спільності на цьому поверсі суспільства. Держава цікавиться лише збиранням податків і підтриманням миру і не виявляє інтересу до налагодження спілкування між підлеглими їй спільнотами”³¹

Узагальнення Гелнера стосовно ролі культури в аграрному суспільстві формулюється так: “головна функція (культури – О.Р) полягає у зміцненні, освяченні,

відтворенні того, що чітко окреслене і законне: йдеться про ієрархічну статусну систему суспільного устрою”. Якщо це так, продовжує вчений, – “вона не може водночас виконувати цілком відмінну функцію – визначати кордони політичної спільноти”²⁴

Вчому бачить Гелнер особливість політичної організації аграрного суспільства? Це суспільство, яке налічує не менше п’яти тисячоліть, характеризується великим розмаїттям політичних одиниць. Їх на погляд дослідника, “умовно можна поділити на два класи і розташувати на двох полюсах з одного боку – це місцеві самоврядні спільноти, з іншого – великі імперії... Найтиповіший варіант, звісно, передбачає поєднання двох принципів: панівна центральна влада співіснує з напівавтономними місцевими спільнотами”²⁵. Що ж, якщо не культура, легітимізує аграрні держави? Це, вважає Гелнер, силові (військові) династичні та релігійні чинники. Владні еліти таких політичних спільнот мають набагато більше спільного між собою, ніж із власним народом. Спільним у аграрних держав є те, що “носії влади перебувають у своєрідному силовому полі між локальними спільнотами, які за своїми масштабами є субнаціональними та горизонтально розташованим станом чи кастою, які є наднаціональними. Вони віддані верстві, яка значно більше зацікавлена у відокремленні себе від нижчих, аніж у впровадженні своєї культури серед них. Межі цієї верстви є надполітичними, вона досить часто виходить за рамки місцевої політичної спільноти і змагається з державою”²⁶.

Ряд положень у цьому в цілому логічному поясненні викликає сумнів. По-перше, кидається у вічі надто вузьке сфєрне тлумачення культури: культура розглядається як мова і духовна сфера суспільного життя: писемність, література, освіта, наука, релігія, фольклор.

По-друге, розглядаючи культуру, Гелнер не звертає уваги на її організаційний і самоорганізаційний потенціал, залишаючи цю функцію в основному політиці й державі. Мова йде про роль елементів культури – цінностей, ідеалів, установок, ідей, міфів, стереотипів, символів тощо – в самоорганізації соціуму.

По-третє, розмежування і протиставлення культури й організації, культури і політики стоять на заваді досліднику вести мову про політичну культуру, як феномен,

що має відношення до культури і до політики і пронизує і зв'язує царини суспільного життя.

По-четверте, теоретик націоналізму надто категорично розмежував у аграрному суспільстві правлячий клас і народні маси у політичному та культурному сенсах. Центральна (столична) політична влада завжди мала під собою розгалужену інфраструктуру, яка охоплювала всі регіони та населені пункти держави. Вслід за адміністративними органами йшли правові, фінансові і поліцейські структури, які несли в глибини суспільства державну ідеологію, законність, патріотизм тощо. Серед культурних інститутів головною у цей час була церква, яка формувала відповідні цінності, світогляд, стереотипи мислення і поведінки і яка мала добре налагоджену систему управління місцеві церковні громади та тисячі служителів культури. При цьому слід врахувати тісну співпрацю в доіндустріальному суспільстві державних і церковних інституцій, їх нерозривний тандем. Роль релігії та церкви у формуванні автономної і специфічної загальнонародної культури істотно зросла під впливом Реформації. При цьому не лише в протестантських, а й суто католицьких державах європейського континенту. Подібне на межі Середньовіччя і Нового часу відбувалося й в інших регіонах світу.

По-п'яте, обґрунтувавши націоналістичний принцип як правило, що розкриває вимоги до формування нації, Гелнер не звернув увагу на його дію на різних рівнях структури суспільного організму, зокрема, вплив на процеси зародження національного соціуму в елітній сфері та суспільних низах. На наш погляд, в агрописьменному суспільстві, де діяла наділена політичними правами і освічена провідна верства, що володіла високою культурою (правда, часто на основі не місцевої мови), фактично поєднувала у своїй життєдіяльності політичну та культурну самоорганізацію, і, отже, мала ознаки нації. Ця нація, звісно, не була масовою нацією модерної доби, але була втіленням національного принципу. Національні ознаки мали також місцеві самоврядні громади. Їх політичне життя носило демократичний характер, а дже брали участь у роботі органів місцевого самоврядування мали правові члени громади чи глави родини, а з іншого боку, ці громади були достатньо гомогенними у культурному аспекті. На цій основі самоврядні місцеві громади можна вважати

“мінінаціями”. Очевидно, не випадково у Середньовіччі термін “республіка” використовувався у європейських країнах для позначення не лише держави й громад міст і містечок, а студентські земляцтва в університетах й менувалися націями. Очевидно ж, що й самі держави аграрної доби їх населення цілком малорядознак нації, а тому його (населення) можна позначити терміном протонація, а відповідну культуру – протонаціональною. Слід зазначити, що й сам Геллнер, який у монографії “Нації і націоналізм” категорично заперечував існування навіть натяків на нації і націоналізм в аграрну добу, через десятиріччя утворі “Націоналізм” (надрукованому посмертно) уже погоджувався з тим, що і в доіндустріальних суспільствах нерідко “виникає проблема націоналізму”: тут “наявні ідеї потрібні для її (теорії націоналізму – О.Р) оформлення; актуалізується проблема природи легітимної політичної одиниці та влади, проблема, яка може породжувати націоналізм. В ужиток входить письмо, відповідно, виникає ідея кодифікації культури й норм її поширення через формальну освіту. Отже, виникає можливість появи націоналістів”.

Пошосте, ті засади і чинники, які дослідник назвав легітимізуючими в державах аграрної доби – династичний принцип, силовий (військовий) чи релігійний фактори – теж мають, на наш погляд, ознаки культурного характеру, особливо, останній. Відомо, що в Середньовіччі саме церква як головний духовно-культурний інститут мала істотний вплив на державне будівництво політичній кордонів ідеалі мали співпадати з релігійними, церковно-конфесійними, а монархічна влада і династичний принцип повсюдно освячувались церквою. Разом з тим нерідко спостерігався і зворотній процес, коли монархи використовували релігію і церкву для зміцнення своєї влади. Отже, єднання культури і політики, хоча б з огляду на релігійний чинник у державному житті аграрних суспільств є незаперечним фактом. Особливо це стосується тих країн в яких існували автономні церкви (православні, протестантські тощо).

Про існування націй у до модерну епоху пише відомий дослідник національної свідомості у Європі Г’ю Сетон-Вотсон. Поділивши нації на “старі”, що існували до появи доктрини націоналізму, і “нові”, він зазначає, що “старими” націями в Європі року були: англійці, шотландці, французи, кастільці та португальці на заході; данці і шведи на півночі; угорці, поляки та росіяни на сході. На той час, – пише також

британський учений, – існували й інші спільноти, освічені верстви яких безперечно мали поняття культурної спільноти та історичної традиції, але формування національної свідомості навіть в середовищі еліт було лише частковим. Таким були німці та італійці, можливо, також ірландці, каталонці і норвежці” [5]. До переліку домодерних націй, на наш погляд, слід віднести також українців ранньоновітнього часу доби. На цьому наголошує чимало істориків українського народу.

Так про існування “козацької української нації” стверджує доктор філософії із Канади, директор Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика Ф. Сисин у доповіді на тему “Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації”, виголошеній на засіданні “круглого столу” на тему “Формування української нації: історія та інтерпретації”, який проходив під час роботи II Міжнародного конгресу україністів у серпні 1998 р. Для характеристики націєтворчих процесів у ХVII-XVIII ст. Сисин використовує терміни “нація-еліта”, “політична нація руського(українського) народу”, “новаполітична нація”, “націоналізація” козаків, “козацька українська нація” тощо. Слід зазначити, що названі вище поняття характеризують процес формування політико-культурного ядра тогочасного українського народу – т.з. “політичної нації українського народу”. Членами такої нації були особи наділені політичними правами і згуртовані національною свідомістю, стрижнем якої була ідея власної державності та суверенітету. Ось як Сисин характеризує тогочасний процес українського націєтворення:

1) до “русська нація включала в себе шляхту, що нагадувала собою польську національну модель, але, на відміну від останньої, в українській моделі особливе місце належало князям” [6].

Однак, переходивеликих князів та частини шляхти в “укатолицизм” скоротили кількість носіїв та вплив цієї політичної нації” [7]. У цей час міщани, їх братства почали відігравати більшу роль у руських національних справах, але вони “не мали ані достатнього багатства, ані збройної сили, ані єдності, щоб репрезентувати руську націю” [8].

2) з 1700 рр розпочинається “націоналізація” козацького стану, тобто він перебирає на себе “функції руської політичної нації”. Між 1700 рр терміни “козацький”,

“руський”, “український” стали майже синонімами. Козацьке повстання витворило новий тип еліти і новий тип політичної нації українського народу. Ця “нова політична нація почала процес створення нової української державності”

У на кінець Жст. “козацтво вже не становило свідомої політичної нації”. “Козацька еліта, – зазначає Сисин, – перетворилась на політичний клас, який захищав автономію та історичні традиції Гетьманщини, але ця еліта була занадто новою як політична нація і занадто подібною до російської еліти мовою і релігією, щоб витримати тиск ізвабу інтеграції в російське імперське дворянство”

Як бачимо, Сисин використав національну термінологію до народу, який перебував на аграрній стадії розвитку. При цьому нацією він називає не весь народ, а його політично активну і національно свідому частину. Отже мова йде про внутрішню націю народу (народності) – “націю-еліту” чи “націю-стан”. Ця нація об’єднана не лише політично, але й культурно (мовою, релігійною вірою, світоглядом), тобто це є нація за визначенням: поєднання політичного та культурного (етнокультурного) способів самоорганізації людей на певній території. З застереженнями термін “нація” можна поширити і на весь народ того часної держави чи на певний етнос, що проживає в країні. Аргументом може бути те, що в політично організованому суспільстві не може бути людей “вільних” від політики. Принаймні, усі громадяни чи піддані є, якщо не суб’єктами, то об’єктами політики, а владні відносини, як і всі інші, є обоюдними. Вплив суб’єкта на об’єкт і навпаки. Такі формування, вслід за Г. Сетон-Вотсоном, можна назвати “старими” або “давніми націями”, хоч, посути, – це народності як один із різновидів етнічних спільнот.

Так звані “нові” або “модерні нації” – це такі соціуми, в яких більшість, а то й усе доросле населення має політичні права і ці права є рівними між усіма членами політичного формування. Але і модерні масові нації на початку свого існування обіймали досить обмежену частину суспільства, яка володіла політичними правами, і в першу чергу, виборчими. Спочатку виборче право істотно обмежувалося майновим цензом. Досить довго виборчого права були позбавлені жінки. Так загальне виборче право для всіх дорослих громадян Великої Британії запроваджене у 1832, а у Швейцарії лише у 1971. У США загальне виборче право формально діє з 1901, проте на Півдні масова

дискримінація чорних громадян під час виборів як на федеральному, так і на місцевому рівні тривала аж до 1870 року внаслідок політичної боротьби та судових процесів було ухвалено загальнонаціональний закон про рівні виборчі права.

Існування у народності, в т.ч. не лише суверенної, політико-культурного ядра чи “внутрішньої нації” є її важливою сутнісною ознакою та необхідною передумовою формування масових націй у період суспільної модернізації. Ця закономірність є чинною і для сучасних країн, які стали на шлях формування новітніх масових націй. Її дія вимагає формування на першому етапі націєгенези, використовуючи термінологію Ф.Сисина “політичної нації народу”, яка стає рушійною силою масової націоналізації населення.

Як бачимо, питання змісту і характеру культури аграрного суспільства є вельми складним і суперечливим. Відстоюючи точку зору, що до появи повномасштабних масових націй існувала особлива постплеменна етнічна спільнота – *народність*, яка володіла писемною культурою і політичною організацією життя, ми вважаємо за можливе використовувати окремі поняття для характеристики її культури – “культура народності” або “народнісна культура”. Від племенної культури вона відрізняється тим, що володіє новими компонентами культури – політичними і правими. Однак, на відміну від національної культури, широкі політичні права і активістські орієнтації має тут лише провідна верства населення (правлячий клас), а народним масам характерна суто підданська культура відносно держави та її політики. Однак, на місцевому рівні селяни мають право на участь в управлінні громадськими справами і характеризуються, за висловом С.Андрескі, – “високим коефіцієнтом політичної участі” [Цит. за 2 с.]. Духовний і мовленнєвий компонент народної культури також має свої особливості на рівні правлячої верстви та селянських мас. Провідні класи є письменними і освіченими, тоді як селяни залишаються в основній масі неграмотними. Але обидва класи об’єднує одна релігія, одне віровчення та істини, які вона проповідує. Дуже важливо, що релігія закладає морально-етичні засади, однакові для усього державного соціуму. Велику роль у формуванні інтегруючих патріотичних почуттів виконує військовий обов’язок для мужчин, незалежно від їх соціального статусу, і досить часті для цієї доби воєнні дії:

участь у військових походах та захист своєї держави, віри, землі. В цілому можна сказати, що народнісна культура базується на спільних базових цінностях і має цілісний, системний і самобутній для кожної спільноти характер. Формування нації і національної культури, особливо в країнах Центральної та Східної Європи, доцільно розглядати саме у плані трансформації народнісної культури і цей процес є вельми тривалим. Як зазначає німецький учений П.Альтер, – “майже незбагненний процес формування нації... розпочатий меншістю і спрямований навсюсоціальну групу, – це, як правило, надзвичайно довготривалий соціальний і політичний процес інтеграції. Не можна вважати, що він у якийсь момент закінчився, навіть після утворення власної держави” [9].

Подальше дослідження культури та політичної організації їх взаємодії в суспільствах доіндустріальної доби вимагає уваги до таких питань як спосіб формування та функціонування політико-культурного ядра народності, співвідношення локально-специфічних та загальнонародних форм культурного та політичного життя, спосіб легітимації державної влади, включення в активне політичне життя широких верств населення та формування єдиного культурного простору на основі високої (кодифікованої писемної) культури, що вкінці-кінців веде до трансформації народностей у модерні масові нації.

Література

- 1 Альтер П. Нація: проблема визначення / Націоналізм. Антологія – К: Смолоскип, 2009.
- 2 Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. – К: Таксон, 2000.
- 3 Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період – К: Основи, 2006.
- 4 Кафарський В. І., Савчук Б. П. Етнологія. Підручник – К: Центр навчальної літератури, 2004.
- 5 Рудакевич О. М. Національний принцип самоорганізації соціуму / Нова парадигма: [журнал наукових праць] – К: Видво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 7 – С. 67.
- 6 Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. – К: Ніка-Центр, 2000.

- 7 Сетон-Вотсон Г. Старі й нові нації / Націоналізм. Антологія. – К: Смолоскип, 1999. – С. 59
- 8 Сисин Ф. Хмельниччина та її роля в утворенні модерної української нації // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. – Львів: Науковий товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Львівський державний університет ім. І. Франка. Інститут історичних досліджень, 1992. – С. 2

Рудакевич О.М. Взаимосвязь культуры и политической организации в обществах доиндустриальной эпохи.

Исследуются особенности культуры и политической организации, их взаимосвязь в аграрном обществе. При этом критически переосмысливаются концептуальные идеи Э. Геллнера относительно специфики традиционных обществ. Уточняется содержание понятий “народность”, “культура народности” и обосновывается идея внутренней нации (нации-элиты, нации-сословия) в составе народности. Доказывается, что ее наличие – важная сущностная черта народности и необходимое условие формирования массовых наций в эпоху общественной модернизации.

Ключевые слова: народность, нация, культура народности, политическая организация общества, аграрное общество, модернизация.

Peculiarities of culture and political organization and their relationship in agrarian society are examined. Herewith, conceptual ideas of E. Gellner concerning specificity of traditional societies are critically reinterpreted. The terms “narodnist”, “culture of “narodnist” and “political nation of “narodnist” are defined more accurately; the transformational process of “narodnist” into mass modern nations is characterized.

“narodnist”, nation, “narodnost” culture, political organization of society, agrarian society, modernization.

Опубликовано: Рудакевич О.М. Взаємозв'язок культури та політичної організації в суспільствах доіндустріальної доби / О. М. Рудакевич // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – Чернівці, 2009. – № 19/20. – С. 126–131.